

ח' אדר ב' התשנ"ה

הגדרת מצוות ארבע כוסות

פסחים צט ע"ב - תוד"ה "לא יפחתו"

הגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג

א. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף צט עמוד ב משנה ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. **ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין**, ואפילו מן התמחוי.
רש"י מסכת פסחים דף צט עמוד ב ארבע כוסות - **כנגד ארבעה לשוני גאולה** האמורים בגלות מצרים והוצאתי אתכם והצלתי אתכם וגאלתי אתכם ולקחתי אתכם בפרשת וארא.
--קשה מדוע לא נמצא בגמ' טעם זה?

ב. תוספות מסכת פסחים דף צט עמוד ב: לא יפחתו לו מארבע כוסות - **מתוך הלשון משמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו כי אם לעצמו והוא מוציא את כולם בשלו וסברא הוא דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם ומיהו גם בקידוש שמא היה לכל אחד כוס כדמשמע לקמן (דף קו.) גבי חזיה להווא סבא דגחין ושתי אבל בפרק בכל מערבין (עירובין דף מ:)**

גבי זמן משמע קצת שלא היה לכל אחד כוסו ועוד דאמר בגמרא (לקמן דף קח:) השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא והוא דשתה רובא דכסא משמע דהם יצאו בשמיעה דהא בעינן רובא דכסא ועוד דמשמע דלכתחלה אין רגילות להשקותם מיהו יש לדחות בשיש להם כוס לעצמם אי נמי בבניו ובני ביתו קטנים מיירי שלא הגיעו לחינוך ואין אשתו בכלל ומיהו בגמרא משמע שצריך כל אחד ארבע כוסות דקתני (שם) הכל חייבין בארבע כוסות אחד נשים ואחד תינוקות אמר רבי יהודה מה תועלת לתינוקות ביין משמע דלתנא קמא צריך כוס אף לתינוקות ויש לדחות דחייבין לשמוע ברכת ארבע כוסות קאמר ומשום חינוך **ונראה להחמיר ולהצריך ארבע כוסות לכל אחד** והמחמיר צריך ליזהר שלא יחא כוסם פגום דאמר בגמרא (לקמן ד' קה:) טעמו פגמו.

התוס' משווה דין ד' כוסות לקדוש. ולכאורה הם אינם דומים, שבקדוש המצווה לעשות ברכה על הכוס, משא"כ ד' כוסות מצווה לשתות כנגד ד' לשונות של גאולה? (עיין מהר"ל גבורות ה' פ' מח).

ג. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קט עמוד ב:
ולא יפחתו לו מארבעה. היכי מתקני רבנן מידי דאתי בה לידי סכנה? והתניא: לא יאכל אדם תרי, ולא ישתה תרי, ולא יקנח תרי, ולא יעשה צרכיו תרי. אמר רב נחמן: אמר קרא +שמות יב+ ליל שמרים - ליל המשומר ובא מן המזיקין. רבא אמר: כוס של ברכה מצטרף לטובה, ואינו מצטרף לרעה. **רבינא אמר: ארבעה כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא.** משמע שתקנו כאן בד' מצוות לעשותן על הכוס (קדוש, הגדה, ברהמ"ז, הלל).
עיין רש"ש - שלמד מכאן שד' כוסות אין מעכבות זו את זו. ועיין להלן אות י' בשם הב"י.

ד. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קיז עמוד ב:
משנה. מזגו לו כוס שלישי - מברך על מזונו. רביעי - גומר עליו את הלל, ואומר עליו ברכת השיר. בין הכוסות הללו, אם רוצה לשתות - ישתה. בין שלישי לרביעי לא ישתה.
גמרא. אמר לו רב חנן לרבא: שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס! **אמר לו: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה.** רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר.
משמע כנ"ל, אמנם מופיע כאן הביטוי "דרך חרות", ויש לחקור:
א. האם זה מלמד שיש כאן עוד מצוה, לשתות יין דרך חרות?
ב. או שזה בא להסביר מדוע תקנו את המצוות האלו על היין?

ה. רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ח:
ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה. +/השגת הראב"ד/ ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה. א"א אין הדעת מקבלת כן לפי שאין כאן שם לארבעה כוסות אם אינן במקום אחד. +
--מהראב"ד משמע שארבע כוסות מעכבות זו את זו, וזה מדין ד' לשונות של גאולה.

ו. מדוע תקנו לומר ברכת המזון של ליל הסדר על היין?

משום שזו סעודה של בני חורין, אוכלין מסובין, "ועצם לא תשברו בו" - כבני מלכים, ואומרים הלל לפניה ולאחריה, ומובא בתלמוד בבלי מסכת פסחים דף פה עמוד ב"כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא".

ז. מדוע תקנו לומר הלל על הכוס?

ר"ן (כז: בדפי הרי"ף): אבל רבינו האי גאון ז"ל כתב בתשובה שאין מברכין על הלל שבילי פסחים לגמור את ההלל שאין אנו קוראין אותו בתורת קורין אלא בתורת אומר שירה, שכך שנינו ר"ג אומר וכו' לפיכך אנו חייבין להודות ולהלל וכו', לפיכך אם בא אדם לברך משתקין אותו, אלו דברי הגאון ז"ל. --על הלל של שירה תקנו כוס.

ח. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קטז עמוד א משנה. מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו. ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות וכו'".

רש"י מסכת פסחים דף קטז עמוד א וכאן הבן שואל את אביו - כאן במזיגת כוס שני הבן שואל את אביו: מה נשתנה עכשיו שמוזגין כוס שני קודם אכילה? רשב"ם

ורבינו קבל מרבו ר' יעקב בן יקר: וכן הבן שואל, כמו כן בנות צלופחד דוברות, כלומר דין הוא שיהא שואל במזיגת כוס שני מה נשתנה.

וכן למדנו לעיל: "רביעי אומר עליו את ההלל". --משמע שמוזגין ואח"כ אומרים הלל כדי שתאמר על הכוס.

ט. רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה א מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן שנאמר +שמות י"ג+ זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים כמו שנאמר +שמות כ"ו+ זכור את יום השבת, ומנין שבילי חמשה עשר תלמוד לומר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים וכל המאריך בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח. --עיי' אור שמח, שהרמב"ם בא ללמדנו את המקור לכך שההגדה צריכה להאמר על כוס יין, כקדוש.

י. תוספות מסכת סוכה דף לח עמוד א

מי שהיה עבד ואשה - משמע כאן דאשה פטורה מהלל דסוכות וכן דעצרת וטעמא משום דמצוה שהזמן גרמא היא אע"ג דבהלל דלילי פסחים משמע בפרק ערבי פסחים (דף קח.) דמחייבי בד' כוסות ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה שאני הלל דפסח דעל הנס בא ואף הן היו באותו הנס אבל כאן לא על הנס אמור. --משמע שבלא מצות הלל אין מקום לכוס יין, א"כ זו ברכה על הכוס.

יא. בית יוסף אורח חיים סימן תפג

כתוב בארחות חיים (סדר ליל פסח ס' ז) בשם הרא"ה מי שעושה סדרו על הפת אינו מברך לא גאלנו ולא יהללך כי שתיהן ברכות של כוס עכ"ל:

יב. שולחן ערוך אורח חיים סימן תפג

במקומות שנוהגים לשתות משקה הנעשה מדבש שקורין מע"ד, יכול ליקח אותו משקה לארבע כוסות אם אין לו יין (מהרי"ל). וי"א שאין עושין קידוש על שאר משקין, כמו שנתבאר לעיל ס' ער"ב סעיף ט'. ולי נראה דלענין ד' כוסות יש לסמוך אמאן דאמר דמקדשין על שאר משקין אם הוא חמר מדינה, כמו שנתבאר לעיל סימן ער"ב.

--משמע שזה מדין ברכה על הכוס, כי מדין חרות לא עדיף מיין חי

יג. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קח עמוד א

יין, איתמר משמיה דרב נחמן: צריך הסיבה, ואיתמר משמיה דרב נחמן: אין צריך הסיבה. ולא פליגי, הא - בתרתי כסי קמאי, הא - בתרתי כסי בתראי. אמרי לה להאי גיסא, ואמרי לה להאי גיסא. אמרי לה להאי גיסא: תרי כסי קמאי - בעו הסיבה, **דהשתא הוא דקא מתחלא לה חירות**. תרי כסי בתראי לא בעו הסיבה - מאי דהוה הוה. ואמרי לה להאי גיסא: אדרבה, תרי כסי בתראי בעו הסיבה - **ההיא שעתא דקא הויא חירות**, תרי כסי קמאי לא בעו הסיבה - דאכתי עבדים היינו קאמר. השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי - אידי ואידי בעו הסיבה.

--משמע שההסבה ביין תלויה בתוכן הברכה, וא"כ ראייה שזו ברכה על הכוס.
מאירי: ד' כוכות כולן צריכין הסבה הן שתיתן הן הדברים שהם מסודרים עליהם וכו'.
--משמע שהכל ענין אחד ברכה על הכוס.

יד. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קח עמוד ב
אמר רב יהודה אמר שמואל: ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה.
שתאן חי - יצא,
שתאן בבת אחת - יצא,
השקה מהן לבניו ולבני ביתו - יצא.
שתאן חי - יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא.
שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי יין - יצא, ידי ארבעה כוסות - לא יצא.
השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא. אמר רב נחמן בר יצחק: והוא דאשתי רובא דכסא.
רש"י מסכת פסחים דף קח עמוד ב
בבת אחת - עירה ארבעתן לתוך כוס אחד. -- הקשה הרשב"ם דזה פשיטא?
ידי יין יצא - ששתה ארבעה כוסות.
ידי חירות לא יצא - כלומר אין זו מצוה שלימה. -- משמע שזה חלק ממצות כוס של ברכה.
רשב"ם שם
בבת אחת- שלא על סדר משנתנו אלא שתאן רצופין.
תוספות מסכת פסחים דף קח עמוד ב
שתאן חי יצא - משמע דלכתחלה בעי מזיגה וכן בפ' שלשה שאכלו (ברכות ד' נ:): אמרינן הכל מודים
בכוס של ברכה שאין מברכין עליו עד שיתן לתוכו מים וכו'.
ידי יין יצא - פי' ידי שמחת יו"ט דס"ד הואיל ותיקנו ד' כוסות לא נפיק מידי שמחת יו"ט אלא אם כן יצא
ידי ארבעה כוסות. -קשה שזה פשיטא? ועוד בלילה אין מצות שמחה?

טו. רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה ט
ארבעה כוסות האלו צריך למזוג אותן כדי שתהיה שתיה עריבה הכל לפי היין ולפי דעת השותה,
ולא יפחות בארבעתן מרביעית יין חי, שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג יצא ידי ארבעה
כוסות ולא יצא ידי חירות, שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת יצא ידי חירות ולא יצא ידי
ארבעה כוסות, ואם שתה מכל כוס מהן רובו יצא.
--משמע שיש שתי מצוות, א. ברכה על הכוס ב. חרות
השווה לתוס': א.רמב"ם-שתיה עריבה על הכל, לעומת התוס' שמנמק ככל כוס של ברכה.
ב. רמב"ם-רוב כוס ממש, לעומת התוס' דלהלן מלא לוגמיו.
ג.רמב"ם-פ"ז "להראות את עצמו כאילו הוא עצמו יצא ממצרים... לפיכך...
לשתות בלילה הזה ד' כוסות של יין"--משמע מדין חרות

טז. שו"ת הרא"ש כלל כה סימן א
אי נמי, הא דבעינן שישתה הוא רובא דכסא, משום דבעינן אחר לא יצא ידי חובת יין, אבל בשאר
דברים הטעונין כוס, די בזה שכל השותים ישתו רוב הכוס, דהיינו מלא לוגמיו. ואין לומר: א"כ אין
ראיה מכאן דבעינן טעימת יין מלא לוגמיו, דהאי דקאמר: והוא דשתי רובא דכסא, היינו משום שיצא
ידי חובת יין; הא ליתא. מדקאמר: השקה מהם לבניו ולבני ביתו, יצא, פי': יצא ידי חובת יין וידי
ארבע כוסות, וקאמר עלה בסתם: והוא דשתי רובא דכסא, ולא קאמר: לצאת ידי יין והוא דשתי וכו';
מכלל, דאף ידי ארבע כוסות לא יצא עד שישתה הרוב של הכוס.
--משמע שיש שני דינים: חובת יין של חרות, וד' כוסות של ברכה.

יז. תוספות מסכת פסחים דף קח עמוד ב
רובא דכסא - היינו כמלא לוגמיו כדפרי' לעיל ומיהו לכתחילה צריך לשתות רביעית.
הרמב"ן כתב שצריך דוקא רוב כוס אפי' יש בו כמה רביעיות, וכן מדויק הרמב"ם.
נקודת המחלוקת: אם יש מצוה לשתות יין מדין חרות.

יח. תוספות מסכת ברכות דף יד עמוד א
וכן משמע בירושלמי שהיה דרכן לומר הלל בבית הכנסת ואח"כ שותין כוסות שלהם בביתם בלא שום
סדר דבעי בירושלמי (פ' ע"פ) שתאן בבת אחת מהו פירוש זה אחר זה בלא הלל וסדר בינתים מהו
שמעינן מן הדא דא"ר יוחנן הלל אם שמעה בבית הכנסת יצא (משמע ששתאן בבת אחת יצא). וכן
משמע בתוספתא דמי שלא היה יודע ונכנס בבית הכנסת וכו' והשתא נמי מיושב דבשביל כך פותחת
ברכה דאשר גאלנו בברוך דטעמא שאינה סמוכה כי הא דאם קרא הלל בבהכ"נ יצא.

--משמע שאין דין של ברכה על הכוס לעיכובא.

יט. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קח עמוד ב
תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים, ואחד תינוקות. אמר רבי יהודה:
וכי מה תועלת יש לתינוקות ביין? אלא, מחלקין להן קליות ואגוזים בפסח שלא ישנו וישאלו.
רשב"ם:

ואחד תנוקות: שגם הם נגאלו.
וכי מה תועלת יש לתנוקות: הלא פטורין מן המצוות.
--לכאורה קשה: הלא תנוקות חייבין בכל המצוות מדין חנוך?
אם יש כאן מצות חרות מובן שאם אינם נהנים מיין לא שייך חרות.

כ. כוס חמישי

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ח הלכה י
ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר והיא יהללך ה' כל מעשיך וכו',
ומברך בורא פרי הגפן ואינו טועם אחר כך כלום כל הלילה חוץ מן המים, **ויש לו למזוג כוס חמישי**
ולומר עליו הלל הגדול והוא מהודו לה' כי טוב עד על נהרות בבל, וכוס זה אינו חובה כמו ארבעה
כוסות וכו'.

כא. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קיח עמוד א

מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר: יהללך ה' אלהינו, ורבי יוחנן אמר: נשמת כל חי. תנו רבנן: רביעי
גומר עליו את ההלל, ואומר הלל הגדול, דברי רבי טרפון, ויש אומרים: +תהלים כג+ ה' רעי לא אחסר.
מהיכן הלל הגדול? רבי יהודה אומר: +תהלים קלו+ מהודו עד +תהלים קלז+ נהרות בבל, ורבי יוחנן
אומר: משיר המעלות עד נהרות בבל, רב אחא בר יעקב אמר +תהלים קלה+ מכי יעקב בחר לו יה עד
נהרות בבל. ולמה נקרא שמו הלל הגדול? אמר רבי יוחנן: מפני שהקדוש ברוך הוא יושב ברומו של
עולם, ומחלק מזונות לכל בריה.
רשב"ם

ור' יוחנן אומר נשמת כל חי: אף נשמת, דהיינו ברכת השיר, דאילו יהללך אנו אומרים בכל יום
שאומרים בו את ההלל, ... וקבעוהו לומר אחר הלל הגדול, שצריך לאומרו כדלקמן, דהשתא איכא
ברכה בכל חדא וחדא, והכי היא מילתא שפיר, כך נראה בעיני.

תוספות מסכת פסחים דף קיח עמוד א

רבי יוחנן אמר נשמת כל חי - נראה ה"פ אף נשמת כל חי אחר יהללך דאי לא תימא הכי אנו כמאן
עבדין וקורא נשמת כל חי ברכת השיר לפי שבשבתות אומרים אותו אחר פסוקי דזמרה ורבינו חיים
כהן לא היה חותם ביהללך כי אם בנשמת לבדו משום דלישנא דברכת השיר משמע חדא ברכה.

כב. תלמוד בבלי מסכת שבת דף קיח עמוד ב

אמר רבי יוסי: יהא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת. אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום.
איני? והאמר מר: הקורא הלל בכל יום - הרי זה מחרף ומגדף! - כי קאמרינן - בפסוקי דזמרה.

כג. רש"י מסכת שבת דף קיח עמוד ב

הרי זה מחרף ומגדף - שנביאים הראשונים תיקנו לומר בפרקים לשבח והודיה, כדאמרינן בערבי
פסחים, (ק"ז, א), וזה הקורא תמיד בלא עתה - אינו אלא כמזמר שיר ומתלוצץ.

כד. תלמוד בבלי מסכת ברכות דף ד עמוד ב

אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא: כל האומר +תהלים קמ"ה+ תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים -
מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מאי טעמא? אילימא משום דאתיא באל"ף בי"ת - נימא +תהלים
ק"ט+ אשרי תמימי דרך דאתיא בתמניא אפין! אלא משום דאית ביה +תהלים קמ"ה+ פותח את ידך -
נימא הלל הגדול דכתיב ביה: +תהלים קל"ו+ נתן לחם לכל בשר! - אלא: משום דאית ביה תרתי.

כה. תלמוד בבלי מסכת תענית דף יט עמוד א

מעשה שגזרו תענית בלוד וירדו להם גשמים קודם חצות, אמר להם רבי טרפון: צאו ואכלו ושתו ועשו
יום טוב. ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול.

כו. נוהגין למזוג כו חמישי, ואין שותין אותו (מש"ב ת"פ ס"ק י')

--ולכאורה אם לא שותין אותו למה מוזגין? אלא שבכך יוצאין ידי חובת כוס של ברכה על מצוה
חמישית שביליל הסדר, והוא הלל הגדול. כנגד "והבאתי".